

УДК 340.12

В. В. Завальнюк**ПРАВОВИЙ МЕНТАЛІТЕТ
ЯК ПІДГРУНТЯ АНТРОПОЛОГІЗАЦІЇ ПРАВА**

Національній спільноті притаманні унікальні, властиві лише їй, світосприйняття, мислення, спосіб поведінки, система цінностей, духовна творчість, зумовлені багатьма факторами. Такі характеристики визначаються через поняття ментальності й менталітету, які, на думку А.О. Рубан, слід розрізняти. Ментальність – полісемантичне поняття для визначення рівнів мислення; інтегральна етнопсихологічна ознака індивіда, народу, нації; специфічне відображення дійсності, зумовлене життєдіяльністю нації (етносу) у конкретному географічному, історичному, культурному просторі; властивий певній епосі, культурі, цивілізації, спільноті загальний розумовий інструмент, яким індивіди епохи володіють і користуються в неусвідомленій формі. Сутнісною формою вияву ментальності є менталітет – інтегральна ціннісно-мотиваційна характеристика соціальної спільноти; сформована система елементів духовного життя й світосприймання, яка зумовлює відповідні стереотипи поведінки, діяльності, способи життя різноманітних соціальних груп та індивідів; включає сукупність ціннісних, символічних, свідомих чи підсвідомих відчуттів, уявлень, настроїв, поглядів, світобачення. До менталітету належать звички, прагнення, символіка, традиції, інтуїтивне, несвідоме, що існують на рівні несвідомих психічних процесів [1, с. 176]. Лише вся сукупність цих характерних ознак, які відрізняють одну етнокультурну спільноту від інших, що виділяють її у своєрідний макрокосм людських індивідуумів, певне унікальне неповторне співтовариство, може виражатися та найбільш повно характеризуватися на етнокультурному рівні поняттям «менталітет».

Поняття правового менталітету є одним із найскладніших і найменш чітко визначених, хоча й достатньо вивчених на перший погляд [2; 3]. Насамперед не є остаточно визначеним базове поняття «менталітет». У вітчизняній науковій літературі під менталітетом розуміють сукупність уявлень, поглядів, почувань спільноти людей через особливості певної епохи, географічного регіону, соціального середовища; особливий психологічний

склад суспільства, що впливає на історичні й соціальні процеси. Більшість дослідників сходяться на думці, що менталітет – це певна інтегральна характеристика людей, які живуть у конкретній культурі, що дає змогу описувати своєрідність бачення цими людьми оточуючого світу та пояснювати специфіку їх реагування на нього. Етнічні риси менталітету проявляються в домінуючих життєвих настроях людей, у характерних особливостях світовідчуття, світосприймання, у системі моральних вимог, норм, цінностей і принципів виховання, у співвідношенні магічних і технологічних методів впливу на дійсність, у формах взаємин між людьми, у сімейних засадах, у ставленні до природи та праці, в організації побуту, свят, у конкретних актах самоорганізації етносу тощо [1, с. 88].

Структура менталітету в сучасній літературі визначається по-різному: сукупність усвідомлених уявлень, символічних образів і цінностей; колективно-підсвідоме; сфера як свідомого, так і підсвідомого, пов'язаних між собою [4, с. 4]. Зазначимо реалістичність третього підходу до менталітету, адже відокремити раціональний та ірраціональний компоненти свідомості навряд чи можливо.

Щодо визначень власне правового менталітету наведемо два приклади дефініцій, що належать українському й російському дослідникам, які спеціально займаються проблематикою правового менталітету. На думку вітчизняного вченого Ю.М. Дмитрієнка, правовий менталітет – це всезагальна ідейно-світоглядна та нормативно-правова настанова або стереотип правової свідомості, задані з глибокого дитинства, колективний неподільний ідейно-світоглядний і нормативно-правовий образ правового мислення, який має відносну усталеність (за періодів становлення правової свідомості) та абсолютну усталеність (за періодів розвитку правової свідомості), ґрунтується не на критичній нормативній (правовій, моральній, ідеологічній чи законодавчій) рефлексії або спонтанних випадкових правових ідеях, думках, простих темах, а на тому, що конкретно оцінюється, верифікується й розглядається в межах тієї чи іншої корпоративно-правової групи або суспільства як само собою зрозуміле [5].

За визначенням російського дослідника Д.В. Меняйла, правовий менталітет – це історично складені специфічні, найбільш типові та стійкі для певної соціальної або національно-етнічної спільноти системи світоглядних уявлень, оцінювань і реагувань на об'єкти державно-правової дійсності [6, с. 6].

Зазначимо спільне в цих визначеннях: вказівки на стереотипність, усталеність та історичне коріння правового менталітету. Із цим можна погодитись. Однак сумнівним постає твердження Ю.М. Дмитрієнка, що правовий менталітет вирізняється відсутністю критичної рефлексії. Вважаємо, що без критичного компонента кожне судження (а правовий менталітет є сукупністю суджень, хоча, можливо, і хибних, нечітко сформульованих) є незавершеним. Що стосується позиції Д.В. Меняйла, то вважаємо, що включення до правового менталітету оцінок державної, а не лише правової дійсності є неправильним. Адже між цими двома соціальними інститутами є велика відмінність, і може бути абсолютно протилежне ставлення. На-

приклад, апологізація й навіть піднесення держави можуть поєднуватися з правовим нігілізмом.

Наведемо також багатофакторний вплив на формування правового менталітету. Так, Д.В. Меньяло вказує, що на російський правовий менталітет вплинули географічне розташування, масштаби й рівень заселення території держави, багатонаціональність, природно-кліматичні умови, релігія, війни, освіта, менталітет етносів та епохальний менталітет [6, с. 7].

Зрештою відзначимо, що правовий менталітет охоплює стереотипи правової свідомості, які властиві не індивіду, а виключно великій соціальній групі. Щодо індивіда, за визначенням А.О. Рубан, більш прийнятним є термін «ментальність» [1, с. 176].

З огляду на наведені дефініції поняття «правовий менталітет» будемо користуватися таким його розумінням: правовий менталітет – це визначені природними, історичними й соціальними умовами буття відносно стійкі уявлення про правову дійсність та стереотипи правової поведінки, властиві соціальним спільнотам різного рівня й походження (тобто можна говорити про правовий менталітет етносів, професійних і вікових груп населення, територіальних громад тощо).

Постулати антропоцентричного сприйняття навколишнього світу були близькими й природними для українського народу, чим саме пояснюється їх утвердження в суспільній думці протягом багатьох століть.

Демократичному характеру українців, на думку М.І. Костомарова, властиве розуміння переваги особистості над общинністю, цінування особистісної свободи навіть у крайньому її вияві – сваволі, що є причиною непостійності, невиразності мети й форм життя, поривчастості, прагнення до створення чогось та водночас до знищення створеного; із цього ж постає відсутність прагнення до панування над іншими народами. Ці риси мали також негативний сенс, оскільки визначили насамперед небажання й невміння українців підкоритися єдиній, чітко визначеній меті; спричинили відсутність цілеспрямованого розрахунку та, відповідно, нездатність організовувати й утримувати владу як основу державності. Усвідомлення повноцінності особистості та безумовності її свободи визначили особливе – поетичне, духовне – ставлення українців до Бога. Характер українців формувався, як це довів М.І. Костомаров, насамперед у просторі особистого, «свого» життєвого світу [7, с. 93]. Особливу роль у цьому відіграє «хата», що уособлює «своє», власну родину й господарство, відокремлений простір, у якому можна відгородитися від «чужого», «ворожого». Вважаємо, що в цьому менталітет українства на теренах Європи є подібним хіба що англійцям, для яких їхня домівка є фортецею.

Побудові національного антропологічного світосприйняття сприяла низка інших чинників, які можна поділити на такі групи: геопсихічні (вплив підсоння, краєвиду й характеру природи на українців як цілості), історичні (спільність історичної долі народу, який живе «на межі»), соціопсихічні (соціальна структура українського суспільства з перевагою селянства), культуроморфічні (належність української культури до європейської культури,

периферійний характер цієї належності), глибинно-психічні (комплекс меншовартості, окремі архетипи в колективному підсвідомому) [8, с. 66].

На сучасному етапі розвитку незалежної України проблема формування національної свідомості шляхом реконструкції рис етнічного менталітету стоїть у центрі уваги суспільства. Українці як етнос протягом століть характеризуються відносно стабільними рисами психічного складу та достатньо розгалуженою субетнічною структурою, що свідчить про життєздатність етнічної системи. Очевидно, що менталітет українського етносу є сформованим історично не на деструктивних, а на конструктивних духовно-творчих джерелах, на силі гуманізму, життєлюбства, життєпримирення з представниками інших етносів у межах своєї території. Указані риси українського менталітету яскраво ілюструють, що антропологічні погляди на буття права є природними, близькими для українців, тому сприйняття дійсності крізь призму антропологічних міркувань є природним також для сучасної правової української системи.

Основу менталітету українського етносу склали такі основні ідеї: безкінечність і незмірність світу; вічна змінюваність життя; людина в центрі світобудови; природа як матір; земля – наша годувальниця; хліб – усьому голова; свобода – найбільша цінність для людини; кожна людина має жити за правдою тощо. У ході досліджень ученими було виділено такі системоутвірні ознаки менталітету українського народу:

- інтровертивність вищих психічних функцій у сприйнятті дійсності, що виявляється в зосередженості особи на фактах і проблемах внутрішнього, особистісно-індивідуального світу;

- кардіоцентричність, що проявляється в сентименталізмі, чутливості, любові до природи, яскраво відображених у пісенному фольклорі;

- анархічний індивідуалізм, партикулярне прагнення до особистої свободи без належного прагнення до державності, коли бракує ясних цілей, дисциплінованості й організованості;

- перевага емоційного, чуттєвого над волею та інтелектом [9].

Подекуди вчені поряд із вищевказаними рисами називають також провінційність («хуторянство») та консерватизм як типові риси українського етносу [10, с. 94].

Слушною видається думка С.У. Гончаренка, який вважає, що менталітет українського народу має такі основні риси, як волелюбність, індивідуалізм, прагнення соціальної рівності, демократизм, духовний аристократизм, оптимізм, філософічність душі, глибока релігійність, милосердя, миролюбність, ширість і душевна щедрість, працелюбність [11, с. 204].

Водночас майже всі дослідники минулого (М.І. Костомаров, В.К. Липинський, В.К. Винниченко) відзначали таку, здавалося б, протилежну антропоцентризму характерну рису українців, як індивідуалізм, що набуває крайніх форм асоціального егоцентризму. Він проявляється в схильності до непокори, в анархічному індивідуалізмі з його проявами в різних формах опосередкованого потягу до особистої свободи, з відсутністю організації, стійкості й дисципліни. Ця риса є небезпечною для побудови державнос-

ті. Зосередженість на проблемах внутрішнього особисто-індивідуального світу призвела до переваги власних інтересів над громадськими – постійної соціальної конфронтації, неможливості дійти злагоди навіть у дуже відповідальні, переломні моменти. Серед негативних рис національного характеру визначають також взаємне непорозуміння, неузгодженість між словом і ділом, відсутність хибкої визначеності, соціальну відмежованість, мрійливість, імпульсивність.

Компромісним варіантом між егоцентризмом і формами колективної взаємодії є любов до свободи й гуманізм, який визначає лише такі способи соціальної організації, які ґрунтуються на принципах добровільності та ні в чому не обмежують свободу волі. Сильний вольовий елемент ментальності українців зумовив появу інституту козацтва. Проте багато дослідників українського етносу наголошують на недостатньо розвинутій соціальній волі. Перевага емоційності, споглядальності, мрійливості над волею в характері українця часто призводить до того, що поставлені цілі не досягаються або реалізуються не так, як було задумано. Неадекватність вольової регуляції відображається також в упертості, яка проявляється в прагненні діяти по-своєму, усупереч розумним доказам чи порадам [12, с. 94].

Менталітет українства значною мірою зумовлений фронтиром – межею різних землеробських і скотарських культур, що проходила українськими землями, а також межею різних християнських конфесій. Постійна загроза існуванню, відчуженість від усіх матеріальних цінностей суспільства за умов феодальних відносин, невпевненість у завтрашньому дні, породжена соціальним і національним безправ'ям, виробили в українців риси безкорисливості, певною мірою аскетичне ставлення до земних благ, відчуття якоїсь неповноцінності. Цей психологічний настрій підвладний християнським ідеям покірності, щедрості, милосердя, терплячості, скромності.

Демократизм сумісного співжиття українців зумовив те, що кожен із них є самостійним господарем, людиною незалежною. Натомість характер суспільних відносин спричинив у них індивідуалістичну зорієнтованість. Однак українець, навіть будучи інтровертом, індивідуалістом за своїм характером, залишається людиною доброю й милосердною, зберігає співчуття до знедолених, скривджених. Останнє зумовлюється насамперед ототожненням ним себе з іншими людьми, віднайденням у них свого «Я». Саме тому українцю близька християнська заповідь любити ближнього свого як самого себе [13, с. 377].

Українець – індивідуаліст, проте індивідуалізм його не однозначний. Ще російський історіософ К.Д. Кавелін, порівнюючи менталітет росіян та українців, майже одночасно з М.І. Костомаровим наголошував, що «індивідуальність «малоросіян» сильно розвинута внаслідок їх історії та порівняно вищого ступеня культури», тоді як у «великоросів» «індивідуальність не мала простору, реалізації особистості зовсім не було». К.Д. Кавелін бачив в особистості, яка «усвідомлює свою безконечну, безумовну гідність», яка складає «необхідну умову будь-якого духовного розвитку народу» [14, с. 22], основу європейського розвитку, прафеномен європейського життя.

Незважаючи на популярність тематики правового менталітету, у науковому середовищі не вироблено методологію його дослідження. Глибинні, найбільш усталені компоненти правового менталітету можна (і потрібно) досліджувати на основі ідіоматики та фольклору, як це й роблять дослідники [15]. Наприклад, українські прислів'я показують, що українці, з одного боку, одвічно прагнули до справедливості, а з іншого – розуміли величезну різницю між правом і законом («Не все так робиться, як у параграфі написано»). Ще більш виразним є розуміння відмінності між правом і його застосуванням («В суді правди не шукають»), залежності правозастосування від корупції («Де гроші судять, там право в куті»).

Проте навіть розуміючи, що юридичні прислів'я – це вказівні пальці юриспруденції, сучасний «свіжий» зріз правового менталітету (за словами В.М. Тертишника), вважаємо, що вони потребують іншого об'єкта дослідження. На нашу думку, ним можуть стати результати соціологічних опитувань, хоча й цей ресурс є доволі обмеженим. Показово, що більшість українських соціологічних інституцій не проводять цілеспрямовані дослідження правового менталітету українського суспільства та окремих його груп. Це знову підтверджує наявність потужного шару правового нігілізму навіть у середовищі наукової еліти країни, не кажучи вже про політичну. Водночас окремі тематичні опитування дають можливість оцінити певні ментальні характеристики правового життя сучасної України. Зазначимо, що насамперед є можливість оцінити критично-раціональний аспект правового менталітету. Про зростання правових знань, способів захисту своїх прав, на нашу думку, свідчить також невтішна статистика звернень українців до Європейського суду із захисту прав людини: наша країна посідає за цим показником «почесне» п'яте місце.

Отже, національний характер українського народу є благодатним ґрунтом для закладення основ національної юридичної антропології. Антропоцентричне розуміння правової реальності є близьким і природним для українського народу.

Література

1. Рубан А.О. Світоглядні особливості українського національного характеру (філософсько-антропологічний аналіз) : дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.04 «Філософська антропологія; філософія культури» / А.О. Рубан ; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2008. – 200 с.
2. Савчин Г.Я. Визначення поняття «правовий менталітет»: міждисциплінарний підхід / Г.Я. Савчин // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2009. – № 3. – С. 1–7.
3. Мордовцев А.К. Правовий менталітет як типізація російського права / А.К. Мордовцев // Порівняльно-правові дослідження. – 2007. – № 1–2. – С. 169–173.
4. Терент'єва О.Л. Менталітет як чинник розвитку державотворення в Україні : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : спец. 25.00.01 «Теорія та історія державного управління» / О.Л. Терент'єва ; Харківський регіональний ін-т держ. упр. – Х., 2010. – 18 с.
5. Дмитрієнко Ю.М. Становлення і розвиток української правової свідомості: ментальні та ідеологічні права її суб'єктів в аспекті української правової ментальності / Ю.М. Дмитрієнко // Форум права. – 2011. – № 2. – С. 244–252. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-2/11djmupm.pdf>.

6. Меньяло Д.В. Правовой менталитет : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Д.В. Меньяло ; Волгоградская академия МВД России. – Волгоград, 2003. – 23 с.
7. Костомаров Н.И. Две русские народности / Н.И. Костомаров. – К. : Х. : Майдан, 1991. – 72 с.
8. Пірен М.І. Основи етнопсихології : [підручник] / М.І. Пірен. – К. : Інститут психології ім. Г.С. Костюка, 1997. – 389 с.
9. Дем'яненко В.М. Ментальні характеристики політичної свідомості українців / В.М. Дем'яненко // Людина і політика. – 2001. – № 1. – С. 93–100.
10. Донченко О.О. Архетипи соціального життя і політика / О.О. Донченко, Ю.В. Романенко. – К. : Либідь, 2001. – 334 с.
11. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник / С.У. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.
12. Кримський С.Б. Архетипи української культури / С.Б. Кримський // Феномен української культури: методологічні засади осмислення / за ред. В.І. Шинкарука, Є.К. Бистрицького. – К. : Фенікс, 1996. – С. 90–120.
13. Колодний А.М. Релігійні вияви національного буття українців / А.М. Колодний // Феномен української культури: методологічні засади осмислення / за ред. В.І. Шинкарука, Є.К. Бистрицького. – К. : Фенікс, 1996. – С. 373–384.
14. Кавелин К.Д. Наш умственный строй: статьи по философии русской истории и культуры / К.Д. Кавелин ; сост. В.К. Контора. – М. : Правда, 1989. – 654 с.
15. Тертишник В.М. Юридичні прислів'я – вказівні пальці юриспруденції / В.М. Тертишник // Юридичний журнал. – 2005. – № 4. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=1686>.

А н о т а ц і я

Завальнюк В. В. Правовой менталитет как основа антропологизации права. – Стаття.

Тема правового менталітету – це тема національної самосвідомості й самовизначення людини, а сенс цієї категорії полягає в тому, що вона насамперед не фіксує позитивно-правове явище, а становить форму самосвідомості народу (як і усвідомлення історичної долі цього народу з точки зору інших культур). Національний характер тотожний зі своєрідним способом життя, комплексом культурних цінностей, правилами поведінки та системою інституцій, притаманних певному народу.

Ключові слова: менталітет, антропологія права, права людини, держава.

А н н о т а ц и я

Завальнюк В. В. Правовой менталитет как основа антропологизации права. – Стаття.

Тема правового менталитета – это тема национального самосознания и самоопределения человека, а смысл этой категории заключается в том, что она прежде всего не фиксирует позитивно-правовое явление, а составляет форму самосознания народа (как и осознание исторической судьбы этого народа с точки зрения других культур). Национальный характер тождествен своеобразному образу жизни, комплексу культурных ценностей, правилам поведения и системе институтов, присущих определенному народу.

Ключевые слова: менталитет, антропология права, права человека, государство.

С и м п л о м

Zavalniuk V. V. Legal anthropologization mentality as the basis of law. – Article.

Topic legal mentality – is a topic of national identity and self-determination rights, and the meaning of this category is that it fixes, primarily, but not positive-legal phenomenon, and is a form of self-consciousness of the people (as well as the awareness of the historical destiny of the people with the perspective of other cultures). National character is identical to the original way of life, a complex of cultural values, rules of conduct and the system of institutions specific to certain people.

Key words: mentality, anthropology of law, human rights, state.